

Тууранды сөздөрдүн изилдениш тарыхы(Yansıma kelimelerle İlgili Yapılan Çalışmalar).

Dr. Ergün Koca¹

Бизди тыгыз курчап турган жаратылышты үнсүз, ызы-чуусуз, кыймылсыз же элессиз-туюмсуз элестетүү мүмкүн эмес. Анткени жаратылыш ызы-чуулуу үндөрдүн, түрдүү кыймылдардын, сан жеткис туюмдардын алгачкы булагы катары дайыма айлана-чөйрөбүздү курчап келген. Бул айлана-чөйрөнүн ичиндеги баарысынын башкаруучусу болгон жана **көрүү, угуу, сезүү, түшүнүү, сүйлөө, окуу, жазуу** сыяктуу жети жөндөмдүн ээси болгон жана мындан тышкары табияттын бул жандуулугун көрө алган, окуй алган жана жаза алган адам баласы эч качан жаратылыш менен болгон байланышын үзгөн эмес. Мисалы, *машинанын дабышын, жамгырдын үнүн, куштардын сайраганын* укпаган киши кулак аркылуу кабыл алуу жөндөмүнөн ажыраган, б.а. ал киши дүлөй. Бирок ал жаратылыштын кыймылдуулугун, жандуулугун көз аркылуу көрө алат. Көрүү касиетинен ажыраган азиз кишилер бул жандуулукту көрө алышпайт, бирок ал машинанын, жамгырдын, чымчыктардын үнүн уга алат. Ушундайча табияттын бул кыймылдуулугун, жандуулугун жана үнүн үзгүлтүксүз түрдө байкоого алган жана мындай кубулуштарга күбө болгон адам баласынын башка жандыктардан айырмаланган башкы өзгөчөлүктөрү билинүүдө, б.а. табияттын бул жандуулугун эң сонун түрдө адамдан бөлөк эч бирөөсү сезе албайт. Мына ошол себептен белгилүү түрк окумуштуусу мындайча белгилеген: **«адам баласы өзүнүн жети түрдүү жөндөмү аркылуу бул жандуулукту тарых бою атоого, сөз**

¹ Uluslararası Atatürk Alato Ün.versitesi, Fen Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

калыбына салууга аракет кылып келген²». Натыйжада адам баласы өзү ээ болгон жөндөмдөргө таянып, жогоруда айтылган табияттагы ар кандай үндөрдү, түрдүү кыймыл формаларын атай алган.

Тилдик кубулуштардын ичинен жаратылышка өтө жакын турган сөздөр – бул тууранды сөздөр экендиги белгилүү, атүгүл аларды жаратылыш үнү жана элеси деп атасак да болот. Бирок тууранды сөздөрдү жаратылыштагы доош (дабыш) менен элестердин тикедентике көчүрмөсү катары кароого болбойт, алар болгону мындай нерселердин (**үндүн, дабыштын, кыймыл-аракеттин, ал-абалдын, келбет-көрүнүштүн ж.б.**) тилдеги болжолдуу, окшоштуруулар натыйжасында жакындаштырылган тууранды, элес, туюм, нускасы гана болуп эсептелет³. Жаратылыштагы окшош, бирдей үндөр менен элестердин ар бир тилде, атүгүл, тектеш тилдерде да ар башкача туюндурулушу мунун айкын күбөсү боло алат. Айталы, суунун кайнаганы кыргыз тилинде: **«бурк-бурк»**, түрк тилинде **«фокур-фокур»**, бири – бирине кагылышкан заттардан чыккан добуш кыргыз тилинде **«тарс-турс»**, түрк тилинде **«шакыр-шукур»**, куштардын чырылдаганын кыргыз тилинде **«чыр-чыр»**, түрк тилинде **«жик-жик»** деп берилип, бири-бирине дал келе бербейт.

Ар бир тил тууранды сөздөргө бай келет, алар оозеки кепте, көркөм адабияттарда активдүү колдонуу менен, оюбузду элестүү, таамай жана көркөм берүүгө зор көмөк көрсөтөт. Бул - биринчиден лексикалык фондубуздагы лексико-семантикалык өзгөчөлүктөргө байланыштуу тууранды сөздөр деп аталып, башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып турат. Тууранды сөздөр бизди курчап турган ааламда

² Zulfikar H., Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, Ankara, s, 3. 1995,

³ Абдувалиев.И, Садыков Т., Азыркы кыргыз тили (морфология).- Б.,1997. 259-б.

пайда болгон тыбышка, үнгө туураланышын нерселердин аракетин жана анын абалын элестөөнү жана туюнтууну билдирет. Мына ошол себептен жогоруда айтканыбыздай тууранды сөздөр көркөм адабиятта речибизде образдуу болуш үчүн кызмат кылат. **Мисалы:** Өзү сулуу болсо да ички дүйнөсү жакыр адамдын образын анык сүрөттөйт. Экинчиден, тууранды сөздөр тилдик байыркы кубулуш катары окумуштуулардын назарын эзелтеден эле өзүнө буруп келген, алсак айрым илимпоздор өз кезегинде философиядагы, тил илиминдеги өтө олуттуу маселени (**тилдин пайда болушу**) дал ушул тууранды сөздөр менен тыгыз байланышта карашып натыйжада, тил илиминде «**үн тууроо**» теориясы жаралган. Бирок мындан жалпы тил илиминде, мунун ичинен ар бир тилде тууранды сөздөр проблемасы толук чечилген деген бир беткей бүтүмгө келүүгө болбойт. Айталы, тууранды сөздөрдүн ар бир тилде ар кандай деңгээлде изилденгендигин эске албаганда да, төмөндөгүдөй илимий-теориялык маселелер жалпы тил илиминде чечилбей келе жатат: Жаратылыштагы бирдей, окшош эле үндөр менен элестер эмне үчүн ар башка тилде ар башкача берилет, бул ар бир тилдин тыбыштык өзгөчөлүгү менен гана шартталабы, же мындан бөлөк да себептери барбы? Адам баласы жаратылыштагы тигил же бул кубулушту андан чыккан доош аркылуу таанып-билгенби? Үн тууроо теориясынан улам, тууранды сөздөрдү эң байыркы кубулуш катары кароого болобу, деги эле бул теориянын жоболорунун баарын тегиз жокко чыгарып салуу туурабы?

Арийне, жогорудагы орчундуу маселелер бара-бара тереңдетилип чечиле берери бышык жана биз, өз максатыбызга ылайык, ал маселелерге кайрылууну эп көрбөйбүз. Бизди кызыктырган жогорудагы суроолордун чечилишине белгилүү бир деңгээлде өбөлгө

түзүп, тууранды сөздөрдүн табият - маңызын терең ачып берүүгө көмөк көрсөтө турган маселе болуп саналат. Ал маселе- тууранды сөздөрдүн түрк тилдеринде изилдениш тарыхы, абалы. Жалпыга белгилүү, тилдик кубулуштун жаралыш себеби, табият-маңызы жөнүндөгү маселе кандай зор мааниге ээ болсо, ал кубулуш жөнүндөгү илимдин, көз караштын жаралышы, өнүгүшү тууралуу маселе да дал ошондой эле орчундуу мааниге ээ. Анткени мындай өңүттөгү иликтөөдө көз караштар өз ара салыштырылып, талаш-тартыш туудурган маселелер боюнча тактоолор киргизилет, ушуга чейин көз жаздымда калып келаткан жаңы проблемалар, суроолор жаралат, бул же тигил кубулушту келечекте кандай нукта изилдөө керектигине жол көрсөтүлөт.

Түркология илиминде тууранды сөздөргө атайын иликтөө жүргүзүү багыты окумуштуу **Н.И.Ашмаринден** башталат. Биздин пикирибиз боюнча түрк тилдериндеги тууранды сөздөрдү өз алдынча сөз түркүмү катарында изилдеген окумуштуу, түркология илиминин негиздөөчүсү *Махмуд Кашигари* болуп эсептелинет.

Н.И.Ашмарин, чуваш тили материалдарынын негизинде макалаларында тууранды сөздөр жөнүндөгү жалпы лингвистикалык түзүлүшүнөн баштап, тууранды сөздөрдүн маанисине жана алардын тыбыштык структурасына чейин көптөгөн маселелерди караган.⁴

⁴**Ашмарин Н.И.**, Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке.–Казань. 1918.; **Ашмарин Н.И.**, Подражание в языках Среднего Поволжья. Изв. Азербайджанского университета. Общ. науки. Баку. 1925.; **Ашмарин Н.И.**, Немецкое "Schlange" в степе Урало-Алтайских подражательных образований. Научно-педагогический сборник Казанского Восточно-Педагогического института. IV, 24-32 с.: **Ашмарин Н.И.** К вопросу происхождения латынского названия свинца. Научно педагогический сборник Казанского Восточно-Педагогического института. V, с.55-66. 1930: **Ашмарин Н.И.**, О морфологических категориях подражаний в чувашском языке. Казань 1928.

Ал өзүнүн жыйырманчы жылдары жарык көргөн «Чуваш мимологиясынын негиздери», **«Подражение в языках Среднего Поволжья»** аттуу эмгектеринде тууранды сөздөрдү тилдин эң байыркы абалын чагылдырган кубулуш катары карап, аны ар тараптуу териштирүү зарыл деп белгилейт, тууранды сөздөрдү пайда кылуучу дабыш-үндөрдүн физикалык жагын иликтөөгө алат. Ошондой эле **Н. И. Ашмарин** 1918-жылы Чуваш студенттер курултайында **«Основы чувашской мимологии»** аттуу бир доклад окуган. Ал бул докладында тууранды сөздөргө токтолуп, аларды оболу беш топко бөлгөн:

1. «Звукоподражания» – табыш тууранды сөздөр.

2. «Подражания явлениям, движениям и световым явлениям». Кыймыл-аракеттерди жана жарык кубулуштары боюнча элестүү сөздөр.

3. «Подражания звуковым явлениям, источником которых являются части говорильного аппарата или отпечаточные слова». Тыбыштарды тууроо кубулушундагы булак болуп эсептелген сүйлөшүү аппараты жана из калтырган сөздөр.

4. «Подражания явлениям незвукового порядка, имеющим место в человеческом организме». Адамдын денесиндеги добушсуз кыймыл-аракеттерге, туюмдарга байланыштуу тууранды сөздөр.

5. «Десткие слова отпечаточного типа». Балдардын тилиндеги тууранды сөздөр.

Байкалгандай эле, **Н.И.Ашмарин** өз докладында жалпысынан тууранды сөздөрдү түзгөн үндөрдүн физиологиясына токтолуп, ар бир бөлүмгө байланыштуу тууранды сөздөргө физиологиялык өңүттөн мүнөздөмө берген.

Мындан сырткары, окумуштуу жогоруда белгилеген үчүнчү топту дагы өз ичинен үч майда топко:

а) кекиртекти из калтырган сөздөр;

б) мурунчул из калтырган сөздөр;

в) оозчул из калтырган сөздөргө бөлүп карап, ар бир топту өзүнчө териштирип, тууранды сөздөрдүн физиологиялык чыгыш булагын ачып берүүгө далалат кылган. 1925-жылы бул эмгекти толуктап, экинчи бир эмгегин жазган⁵. Бул изилдөөлөрүндө тууранды сөздөрдүн системасын түзүүгө аракет кылган окумуштуу тилдердин байыркы абалдарын тактоо жагынан алганда, тууранды сөздөрдүн маанилүүлүгүнө көңүлдү бурган. 1928-жылы бул темага байланыштуу жарык көргөн дагы бир китебинде болсо, тууранды сөздөрдүн структуралык категориясын изилдеген⁶. Тууранды сөздөрдүн формалары көрсөткөн өзгөчөлүктөргө карап, буларды системалуу түрдө классификациялап, натыйжада тууранды сөздөрдүн 115 структуралык тибин тапкан.

Бул изилдөөлөрүндө тууранды сөздөрдүн системасынын түзүлүшүн тажрыйба кылган изилдөөчү тилдердин байыркы абалдарын аныктоо үчүн аракет жасаган. 1926-жылы Бакуда өткөрүлгөн I түркология курултайында бул окумуштуу тууранды сөздөрдөгү түрк тилдериндеги элементтердин изилдөөчүлөр илимий негизде изилденбегени тууралуу айткан. «Байыркы жана азыркы түрк тилдериндеги сөздөрдүн этимологиясынын түшүндүрүлүүсүн тактоонун татаалдыгынын негизги себеби алардын алгачкы маанисинин белгисиз болгондугун эсепке

⁵ Ашмарин Н.И. Подражания в языках среднего Повольжья, 1925.

⁶ Ашмарин Н.И. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке, - Казань, 1928.

алышыбыз керек. Нерсенин бир жагы кыймыл-аракеттин кайсы сапаты тилде мимикаларды пайда кылганы, кийинчерээк бул мимикалардын ошол нерселердин туруктуу аттары катары колдонулганын так көрсөтүүдө. Бул себептен улам, көптөгөн нерсе негизги маанилери менен эмес, метафорикалык мааниге ээ болушкан, кыскасы, башкы маанилерин жоготушуп, бул себептен улам алардын алгачкы маанилерин билүү абдан татаал⁷».

Жогоруда белгилегендей, **Н.И.Ашмаринди** тилдин эң алгачкы абалы өзгөчө кызыктырган, ал эми окумуштуу тууранды сөздөрдү тилдин эң байыркы абалын айкындоочу кубулуш катары карап, тилдин пайда болушу, өнүгүшү жөнүндөгү маселеде алар баалуу материал болот деп белгилеген. Демек, бул окумуштуунун аталган маселе боюнча чыгарган бүтүмдөрү үн тууроо теориясынын жоболору менен үндөшүп турат. Жыйынтыктап айтканда, **Н.И.Ашмариндин** эмгектери, айрым теориялык калпыстыктарын эске албаганда, тууранды сөздөрдүн табият-маңызын биринчилерден болуп ачып берген иликтөө катары бүтүндөй түркологияда өзүнүн татыктуу орду бардыгын белгилей кетүү жөн.

Белгилүү түрколог, илимпоз **Н.К.Дмитриев** «Түштүк мимологиясынын эскиздери»⁸ жана «Осмон мимологиясы боюнча» деген макалаларында, түштүк түрк тилдериндеги элес тууранды сөздөрдү иликтөөгө алып, алардагы көркөмдүктү, элестүүлүктү ачып көрсөтөт, ошондой эле тууранды сөздөрдүн жасалышына, морфологиялык өзгөчөлүгүнө талдоо жүргүзөт. Анын бул темада

⁷ **Ашмарин Н.И.** О морфологических категориях подражаний в чувашском языке, - Казань, 1928. стр. 140

⁸ **Дмитриев Н.К.** Beiträge zur osmanischen Mimologie, WZKM, XXXIV, 1-2, 3-4, 1927
Skizze der südtürkischen Mimologie, WZKM, XXXVI, 1-2, 1929

жазган макаласы оболу немис тилинде жарык көргөн. Изилдөөчү **Н.И.Ашмариндин «Чуваш мимологиясынын негиздери»** аттуу китебине таянып, өзүнүн **«Осмон мимологиясынын негиздери»**, **«Түштүк түркчөсүнүн мимологиясы»**, **«Түрк мимологиясын изилдөө боюнча»** деген аттуу макалаларында тууранды сөздөрдү төмөнкүдөй аныктаган:

1. **«Звукоподражания»** (табыш тууранды сөздөр).
2. **«Подражания явлениям света и движения»** (кыймыл жана жарык кубулуштарын чагылдырган элестүү сөздөр).
3. **«Подражания явлениям, протекающим в живом организме»** (жандуу денедегі кыймыл-аракеттерди чагылдырган элестүү сөздөр)
4. **«Подражания детям или формы детского языка** (балдардын тилин тууроо же балдардын тилинин формасы).

Көрүнүктүү түрколог **А.Н.Кононов** тууранды сөздөрдү маанилик жагынан **«табыш тууранды»** жана **«элес тууранды»**, жасалышы жагынан **«тубаса тууранды»** жана **«туунду тууранды»** деп бөлөт да, мындай тыянакка келет: **«Сырдык жана тууранды сөздөр маанилүү сөздөрдөн болуп саналбайт жана өзүнчө сөз түркүмү катары кабыл алынбайт»**⁹. Арийне, сырдык сөздөрдү толук маанилүү сөздөргө кошууга болбостугу, алар болгону сезимди гана тикеден- тике билдирери белгилүү. Бирок тууранды сөздөрдү да алардын катарына коюп, экөөнү окшош кароо чындыкка кошо бербейт. Анткени тууранды сөздөр өзүнүн табияты боюнча бир эле учурда толук

⁹ **Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого языка, - Москва,1956. стр 363-372.

маанилүү сөздөрдүн белгилери, кызматчы сөздөрдүн белгилерине ээ өзгөчө сөз түркүмү болуп саналат.

А.Н. Кононов Түрк тилиндеги тууранды сөздөрдүн мааниси жана составына карата бөлүштүрүп берген.

I. Мааниси боюнча экиге бөлөт:

1. Табыш тууранды сөздөр
2. Элес тууранды сөздөр.

II. Морфологиялык жактан эки топко бөлөт:

Уңгу түрүндөгү тууранды сөздөр,
Туунду тууранды сөздөр.

III. Фонетика боюнча жалпысынан үч типти көрсөткөн:

1-тип CVC: **тык тык** - сааттын чыкылдашы ж.б.

2-тип CVCC: **шарк, гурк, жырт, гүмп, ырч, жарт, чулк, шырп** ж.б.

3-тип VC: **ин, уг, ик** ж.б.

А.Н. Кононов кош тууранды сөздөрдүн үч түрүн көрсөткөн:

1. Башкы формалар

2. Экинчи даражадагы формалар жана кош сөздөр

3. Кошмок сөздөр

Окумуштуу жогорудагы тууранды сөздөргө токтолгондо алардагы башкы уңгуларынын формаларын тактап берүү үчүн аракет жасаган.

1. **Татаал этиштерде:** *тык этүү (тык тык), шарк этүү (шарк-шарк)* ж.б.

Ошондой эле кош тууранды сөздөрдүн мүчөлөрү менен келген формаларында көрсөткөн.

2. **Сүйлөмдөгү абалды билдирген тактооч катары:** *Агг сиз*

diye soktu, şır diye geldi. Аары *тыз* этип чагып, *шын* этип учуп кетти.

Ошондой эле кош тууранды сөздөрдүн мүчөлөр менен келген формаларын да көрсөтөт.

Фыс фыс; фысыл фысыл, фысыр фысыр; тык тык; тыкыр тыкыр; хөс хөс басуу, **хөллүм хөллүм** басуу; **бел бел** кароо ж.б.; **пат пат** кыска, **патыр патыр** узун убакытка. **Кут кут** кыска мөөнөткө, **күфүр күфүр** узун убакытка ж.б.

3. Кошмок сөздөр:

1) **Үндүүлөрү ар башкача болгон кошмок сөздөр:** *çat çut* kırnak «чарт-чурт сындыруу», *çatır çutur* kırnak «чатыр-чутур сындыруу», *kem küm* etmek «күңк-мүңк этүү», *fart furt* etmek, «барт-бурт этүү», *baldır buldur* gitmek, *ebil übül* yürümek, *efil üfül* esmek. vb.

2) **Экинчи бөлүгүнүн биринчи үнсүзү м'га өзгөргөн кошмок сөздөр:** *hık tık* etmek «күңк-мыңк этүү», *tındır tıngır* yuvarlanmak «шаңгыр-шуңгур кулоо», *takır makır* yürümek «татырактап чабуу».

3) **Өз ара рификалык кайталоону түзгөн сөздөр:** *çat pat* konuşmak «эптеп-септеп сүйлөө», *patır kütür* düşmek «оңкосунан сайылуу», *apar topar* getirmek «арыдан бери алып келе салуу», *virt zirt* girmek «тынымсыз кирип-чыга берүү» ж.б.

Кононов А. Н. түрк тилиндеги тууранды сөздөрдөн этиштердин жана зат атоочтордун куранды мүчөлөрүн китебинин¹⁰ 533-535, 52, 189-бөлүмдөрүндө көрсөткөн. Негизинен **А.Н.Кононовдун** бул

¹⁰ **Кононов А.Н.**, Грамматика современного турецкого литературного языка, - Москва - Ленинград, 1956. стр. 365-371

эмгегиндеги мисалдардын көбү **Осман Недим Тунанын "Türkçede Tekrarlar"**¹¹ аттуу макаласынан алынган.

Түркмөн тилиндеги табыш жана элес тууранды сөздөргө байланыштуу кеңири изилдөөлөрдү жүргүзгөндөрдүн бири - **М.Худайкулиев**¹². Анын эмгеги «**Подражательные слова в туркменском языке**» деп аталып, эмгек кириш сөз, жети бөлүм жана түшүндүрмө сөздүктөн турат. Автор эмгектин «Кириш сөз» бөлүмүндө табыш тууранды сөздөрдүн изилденишине токтолгон. «**Түркмөн тилиндеги тууранды сөздөрдүн жалпы мүнөздөмөсү**» деп аталган биринчи бөлүмдө тууранды сөздөрдүн түрдүү мүнөздөрүн көптөгөн мисалдар менен кеңири түшүндүргөн.

М. Худайкулиев түркмөн тилиндеги «**Тууранды сөздөрдүн маанилик топтору**» аттуу экинчи бөлүмүндө үн тууроочу сөздөрдү маанилерине карата экиге бөлгөн:

1. **Адамдардын жана айбандардын үн жасоо органдары аркылуу чыккан үндөр:** Мисалы, *varrık varrik* (*курбаканын үнү*), *sıkır sıkır* (*кыткылыктап күлүү*), *kürk kürk* (*тооктун үнү*) *lah lah güldü, kah kah güldü* (*каткырып күлүү*) ж.б.

2. **Жаратылыш кубулуштары же башка бир заттар менен байланышканда чыккан үндөр:** Мисалы, *şov* (*шамалдын үнүн түшүндүрөт*), *tast tast* (*электр зымынан чыккан үндү түшүндүрөт*), *cop cop* (*жааган жамгырдын тамчыларынын түшүшүн түшүндүрөт*), *takır takır* (*атылган мылтыктын үнүн түшүндүрөт*).

Худайкулиев М. тууранды сөздөрдүн 5 түрүн белгилеген:

¹¹Tuna, O.N., Türkçede Tekrarlar, İstanbul Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi. TDED, IIIс.3-4 s, 1949; IV с. 1-2 s. 1950.

¹² Худайкулиев М. Подражательные слова в туркменском языке. – Ашхабат, 1962.

а) Адамдардын жана жаныбарлардын ар түрдүү кыймыл-аракетин түшүндүргөн тууранды сөздөр: Бул топко жүрүм-турумуна байланыштуу тууранды сөздөр кирет;

Мисалы: **maupil maupil** (өрдөк-каздардын кыймыл-аракетин түшүндүрөт), **pişdil pişdil** (шашпай, жай басуу кыймыл-аракети), **mitdil mitdil** (чарчаган адамдын кыбырап араңдан –эле басып келе жаткан түрү), **link-link** (секирип секирип басуу кыймыл-аракети).

б) Күтүлбөгөн жерден пайда болгон же болбосо тез, көзгө көрүнбөгөн ылдамдыкта болгон кыймыл-аракеттер;

Мисалы, **zömp** (кээ бир заттардын бат жүргөн ылдамдыгын түшүндүрөт), **dirn dirn** (адамдардын же жаныбарлардын артка улам улам секирген кыймыл-аракетин түшүндүрөт), **zabirt zabirt, zibirt zibirt, zibirt zuburt** (тез жүрүп бара жаткан арабанын ылдамдыгын түшүндүрөт).

в) чырактын чагылышы, жанданышы, жаркылдоону баяндаган тууранды сөздөр (оттун жаркылдашы, нур чыгаруу, оттуу көз менен кароо ж.б);

labir labir оттун күйүшүн, бир эле учурда оттон чыккан үндү дагы түшүндүрөт, **balk balk**, (көз менен жал жал кароону түшүндүрөт).

г) айбандардын жана адамдардын денесиндеги физиологиялык сезимдерди түшүндүрөт. Мисалы, **tirp tirp** кан тамырлардын согушунда чыккан тууранды сөздөр, **sork sork, zonk zonk** дене бойдогу оордукту түшүндүрөт;

д) адамдардын жана айбандардын сырткы келбетине жана кыймыл-аракетине байланыштуу келип чыккан тууранды сөздөр;

Мисалы, **atan satan** (бою узун адамдын же болбосо айбандардын бир келки эмес, жарашыксыз басканын түшүндүрөт), **hopul sapul** (үстүндө жарашыксыз кийими бар адамдын басканын түшүндүрөт).

Худайкулиев М. тууранды сөздөрдүн жасалышы жана анын өзгөчөлүктөрү» аттуу үчүнчү бөлүмүндө тууранды сөздөрдү үчкө бөлгөн.

1. Бир сөздөн түзүлгөндөр: **güp etmek, tarka açılmak, tarkadak açılmak.**

2. Толук кош сөздөр: **gibir gibir (gibirt gibirt)** –(арышы кыска болгону менен бат-бат жүргөн же болбосо адамдын кумурска сыяктуу басканын түшүндүрөт), **gimil gimil** (ирет ирети менен кыймылдоо аракетин түшүндүрөт), **gort gort, hart hart** (тырмануу кыймыл аракетин түшүндүрөт),

а) жуптары бири-биринен бөлүнбөгөн кош сөздөр: **müdi müdi, vüdi vüdi, vıdı vıdı** (узак убакытка созулган тынымсыз пикир алышууну түшүндүрөт), **aran aran, apul apul** (эки жакка теңселип басууну түшүндүрөт);

б) жуптары өз алдынча колдонула турган сөздөр: **pat pat, tırk tırk, tık tık, zonk zonk;**

3. Жарым-жартылай кош сөздөр

а) бөлүктөрүнүн ар бири өз алдынча колдонула турган кош сөздөр: **güpür tapır** (ызы-чуу), **tüvk tark** (мылтыктардын атылган үнү), **tüv** (бир эле мылтыктын атылган үнү), **tark** (катуу нерселердин бири-бирине кагылышканда чыккан үн);

б) Кош сөздүн экинчиси колдонулууга болбой турган кошмок сөздөр: **patdık putduk, pat küt** (жыгылып туруп баскан адамдын

кыймыл-аракети), **şart-şurt** (**şart-şart**), **art-curt** (күтүүсүздөн, ойлонбогон бир иш кылуу);

в) өз алдынча жалгыз-жалгыздан колдонулууга болбой турган сөздөр: **gümme-sammı** (булдуруктан, түшүнүксүз сүйлөө), **gabır gubur** (күтүүсүздөн катуу кыйкырып жиберүү), **bazzık buzzuk** (мас адамдын сүйлөө кыймыл-аракети);

Гагауз окумуштуусу **Н. Алтиев**¹³ өзүнүн тууранды сөздөргө арналган эмгегинде бул маселе боюнча айтылган ой пикирлерди сындоо менен өзүнүн жаңыча көз карашын билдирет. Ал тууранды сөз деген терминди негизи тууроо болуп түрк тилинде «**Öykünme ya da öykünmek**» деп аталыш керек экендигин көрсөтөт. Ал эми окумуштуу тууранды сөздөрдү мүнөзүнө карата эки топко бөлгөн: «**Табыш туурандылар аркылуу пайда болгон сөздөр**», «**Өтмө сөздөр**».

Азербайжан окумуштуусу **С. Жаферованын**¹⁴ 1973-жылы чыккан эмгегинде табыш тууранды сөздөр семантикасына карай классификацияланган. Азыркы азербайжан, түркмөн тилдери жана ошондой эле алардын диалектилеринен мисалдар келтирилген. Автор табыш туурандыларды маанилерине карай «**Табыш тууранды сөздөр**», «**Өтмө табыш тууранды сөздөр**» деп эки чоң топко бөлгөн. Бул семантикалык топтордун ичинде түркмөн тили башка түрк тилдерине караганда өтмө тууранды сөздөргө байланыштуу экендигине көңүл бөлөт. Мисалы: **куп куп, курт курт, фыс фыс** деген тууранды сөздөрдү көрсөткөн болсо дагы, алардын кандай мааниде өтмө сөзгө айлангандыгы жөнүндө маалымат берилбеген.

¹³ **Altıyev N.** Öykünlere Değişli Kebir Pikirler Hakkında. (Uçene Zapiski Gagauzskogo Gosudarstvennogo Padinstitutu) Vip II. 1959.

¹⁴ **Caferova, S.**, Muasir Türk Dillerinde Teğlidi Sözlerin Leksik ve Semantik Hüsusiyetleri, Dil ve Edebiyat, 6., S Baku, 1975.

Батышта басылган маанилүү эмгек – **Marchand**'дын табыш тууранды сөздөрдүн түзүлүшүнө байланыштуу жазган эмгеги.¹⁵ Тема көбүнчө филология өңүтүнөн каралган. Үндөр жалпы мүнөздөрү боюнча бир бирден каралып, булардын табигый үндөр менен болгон байланыштары түшүндүрүлгөн. Түркчө мисалдардан башка батыш тилдеринен да тиешелүү мисалдар келтирилген. Мисал катары **p**, **z** үндөрүнүн болуу өзгөчөлүктөрүнө токтолуп, мындай дабыштар үчүн **p** жана **z** үндөрү тандалганын белгилеген.

Батышта темабызга байланыштуу басылган дагы бир эмгек – азербайжан тилиндеги табыш тууранды сөздөргө арналган **Householder**дин изилдөөсү.¹⁶

Морфофонемалык өңүттөн алганда тил кубулуштарынын изилдениши тил илиминде жаңы изилдөө методу болуп саналат. Бул метод аркылуу ары морфемалар, ары морфофонемалардагы фонемалар изилденет. Азербайжан говорлорундагы табыш тууранды сөздөрдү ушундай жол менен изилдеген. Изилдөөчү табыш тууранды сөздөрдү түзүлүш өзгөчөлүктөрү жагынан **A**, **B**, **C**, **D** деп төрт группага жыйнаган. **A** группасында жалгыз муундуу, же эки муундуу табыш тууранды сөздөр орун алган. **B** группасында “**биринчи муун + CV+ экинчи муун**”, **C** группасында “**биринчи муун + ылты (илти, улту, үлтү)**”, **D** группасында “**биринчи муун + ылда (илде, улда, үлде)**” түрүндө тууранды сөздөрдү символдоштурган.¹⁷

A	B	C	D
tap	tabbatab	tabiltı	tabilda

¹⁵**Marchand, H.**, *Die Bildung der Lautsymbolischen Wörter im Türkischen*, Oriens, 6-1, Leiden 1953 (50-62)

¹⁶**Householder, F.W.**, *Azerbaijani Onomatopes*, Azerbaijan Studies in Altaic Linguistics (N.Pope) 13.c, Indiana University, 1962.

¹⁷**Zulfikar H.**, *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler*, Ankara, s, 12. 1995.

pırpır

pırlı

pırlıda

börültü

börülde

Алтай тилдери теориясына тиешелүү **N.Poppe**'нин *-km-* үнсүз тизмегинин монгол тилиндеги *ğt/gt* үнсүз тизмегине өзгөргөнү, түрк тилинде болсо, сөздүн аягында алсыз, же тонсуз үндүн да жоголушу аркылуу *-m* экенин билдирген деген пикирди кээ бир тилчилер мисалдардын аз болушу себептүү ынандыруучу деп эсептешкен эмес. **Т.Текин**¹⁸ бул түрдө башка мисалдарды келтирип, бул пикирди күчтөндүрүүгө аракеттенген. Өзгөчө “Alt. *rk*=Mo. *rk*=Tü. *g/k*” темасынын алдында жыйнаган мисалдар, темабызга байланыштуу табыш тууранды сөздөр. Бул сөздөр **монгол, манжу, жалпы түрк, тува, алтай жана уйгур** тилдеринен топтолгон башка түрк диалектилериндеги ушул сыяктуу формалары менен салыштырылып берилген. Бул мисалдар төмөнкүлөр: *arkıra* – *hırla-*, *kükre-*; *akır-* *bağır-*, *haykır-*, *kükre-*, *anıg-*; *barkıra-* *bağır-*, *haykır-*; *bakır* – *bağır-*, *çargı-* *çingırda-*, чыркыра-; *çakır-* *bağır-*; *çağır-*; *çirkire-* өкүрүп бакыр, чыркыра-; *çiğır-* бакыр-; *çağır-* чакыр;

Тууранды сөздөргө байланыштуу жазылган дагы бир эмгек **С.Чагатайдын**¹⁹ *Uygurca Hendiadyoinler (Уйгурча Хендиадйоиинлер)* аттуу макаласы. Бул эмгекте “**Alliteration**” бөлүмүндө табыш тууранды сөздөр тууралуу да кеп козгойт. Изилдөөчүнүн “**Adi Alliteration**” деп ажыраткан табыш тууранды сөздөрдө акыркы муундардын бири-бирине окшошконун айтып, мисалдарды келтирет: *bağır* – (*бакыруу*), *çağır-* (*чакыруу*), *paldır küldür* – (*калдыр-күлдүр*) ж.б.

¹⁸ **Teikin, T.**, *Ön Türkçede Ünsüz Yitimi* TDAY, s 35-51. 1977.

¹⁹ **Çağatay, S.**, *Uygurcada Hendiadyoinler, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara, DTCF yayını. s. 29-66 1978.

Түрк тилинде тууранды сөздөр боюнча кеңири изилдөө жүргүзгөн изилдөөчүлөрдүн бири - проф. др. **Хамза Зүлфикар**²⁰. Автор эң оболу тууранды сөздөр боюнча жазылган эмгектерди изилдеген. Кийин «**Фонетика боюнча тууранды сөздөр**» аттуу бөлүмүндө тууранды сөздөргө байланыштуу үндүүлөр, үндөштүк күүсү, үндүүнүн түшүп калуусу, үнсүздөр, үнсүздөрдүн ассимиляциясы, үнсүздүн түшүп калышы жана метатеза сыяктуу фонетикалык кубулуштарды караган.

Автор «**Тууранды сөздөр морфологиялык өзгөчөлүгү**» аттуу бөлүмдө тууранды сөздөрдүн формаларын жалпысынан үч чоң топко бөлгөн:

I. Башкы формалар,

II. Экинчи даражадагы формалар.

III. Туундулар.

I. Башкы формалар

Тууранды сөздөрдүн бөлүнбөс жана бир муундуу эң кичине бөлүгү болгон башкы формаларды автор төмөнкүдөй классификациялаган:

а) Башкы формалардын милдеттери жана колдонулуштары:

1. Атооч сөздүн милдетин аткарган башкы формалар (*haz, caz, cız, çit, hik, hüs...*)

2. Этиштин милдетин аткарган башкы формалар (*çır-, miş-, pis-, pit-, yırt-...*)

²⁰ **Zulfikar H.**, Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, Ankara, 1995.

3. Жардамчы этиштер менен келген башкы формалар (*cis et-*, «тыз этүү» *dank et-* «даңк этүү», *ham et-* (бала тилинде тамак жегенди түшүндүрөт)...)

4. Башка этиштер менен келген башкы формалар (*çit çıkar-*, *hik tut-*, *hır çıkar-*...)

5. "де-" этиши менен келген башкы формалар (*pır diye* «пыр деп», *şır diye* «шыр деп», *küt diye*. «дүңк деп»)

б) Башкы кош формалардын милдеттери жана колдонулуштары:

1. Атоочтун милдетин аткарган башкы кош формалар: *bombam*, *batbat*, *bıkhık*, *cekcek*...

2. Этиштин милдетин аткарган башкы кош формалар: Этиштин милдетинде түздөн түз башкы кош формалар менен башкы формалар боюнча үлгүлөр көрүлгөн эмес. Булардын бир гана элементи кээ бир этиш жасоочу мүчөлөрү менен этишке айлантылууда.²¹

3. Жардамчы этиштер менен башкы кош формалар: *cık cık et-* «чык чык эт», *dank dank et-* «даңк даңк этүү»; *gür gür et-* «күп күп этүү». *pit pit et-*, *mit mit et-*, *tık tık eyle-* «тык тык этүү» vb.

4. Башка этиштер менен башкы формалар: *dik dik at-*, *cib cib ak-*, *tıs tıs gel-*, *lıklık iç-* «лукулдатып ичүү»; *şır şır ak-* «шырылдап агуу» ж.б.

5. "де-" жардамчы этиши менен башкы кош формалар: Бул этиш менен башкы кош формалар үчүн жетиштүү мисалдар табылган эмес *der dür de-* (Жыгылып туруп басуу (Ds))

²¹ Zulfikar H., Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, Ankara, s, 12. 1995.

6. Элес тууранды этиштер менен башкы кош формалар: *çin çinla-, biş biş, bicilda-, hor hor honla-* ж.б.

в) Белгилүү мүчөлөрдү жоюу аркылуу пайда болгон башкы формалар:

Мисалдар: *püf, püf de-, püfkür-; fis, fis çık-, fisla-, küt, küt et-, kütle, kütürde-* ж.б. мисалдарда белгилүү мүчөлөрдү жоюу аркылуу башкы формалардын апачык түрдө пайда болгонун белгилөө.

II. Экинчи даражадагы формалар

Экинчи даражадагы формалардын башкы формалардан атоочтун милдетин аткаруучу экинчи даражадагы формалар: *-ir (-ir, -ur, -ür), -il (-il, -ul, -ül), -iş (-iş, -uş, -üş)* жана мисалдары азыраак болгон *-a (-e), -ı (-i, -u, -ü)* мүчөлөрү менен кеңейтилген тууранды сөздөр экенин тастыктап турат.

а) Экинчи даражадагы формалардын милдеттери жана колдонулуштары:

1. *bambil, bıkıl, büngül, çağıl, çitir, çitir, cırlı, cıngıl, çakıl, çankıl, çapıl* ж.б.

2. **Этиштин милдетин аткарган экинчи даражадагы формалар:** Автор мындай формалардын этиш катары колдонулушуна байланыштуу олуттуу үлгүлөрдүн жок экенин белгилеп, бул мисалдардан башка "*anır-, bağır-, böğür-, çağır-, çığır-, gığır-, mangır-, mankır-*" сыяктуу этиштер адеп караганда экинчи даражадагы форма катары көрүнсө да, булардын этишти жасоочу мүчөсү менен башкы формалардан түрдүү үн өзгөрүүлөрү менен калыпташып калган этиш экенин баса белгилеген.²²

²²Zulfikar H., Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, Ankara, s, 103. 1995.

3. Башка этиштер менен экинчи даражадагы формалардын башка этиштер менен бирге.

4. "де-" этиши менен экинчи даражадагы формалардын де- этиши менен бирге колдонууларына байланыштуу үлгүлөргө жолукпаганын жазган²³.

б) Экинчи даражадагы кош формалардын милдеттери жана колдонуулары:

Автор бул бөлүмдө экинчи даражадагы формалардын көбүнчө кош түрдө колдонулганын белгилеп, мындай формалардын өз алдынча, ары жардамчы этиштер менен бирге колдонулганын жазат.

1. **Атоочтун милдетин аткарган экинчи даражадагы кош формалар:** *badıgüdü, badıbudu, badıbadı, badırgüdü* ж.б.

2. **Этиштин милдетин аткарган башкы кош формалар:** Этиштин милдетинде түздөн-түз башкы формалар менен башкы формалар боюнча мисалдар көрсөтүлгөн эмес. Булардын бир гана элементи кээ бир этиш жасоочу мүчөлөрү менен этишке айлантылууда.²⁴

3. **Жардамчы этиштер менен экинчи даражадагы кош формалар:** *cibil cibil ol-, çakır çakır et-, çingır çingır et-* «шаңгыр шуңгур этүү», *gacır gucır et* «качыр-кучур этүү» ж.б.

4. **Башка этиштер менен экинчи даражадагы кош формалар:** *cibil cibil yürü-, bangır bangır konuş* «анкылдап сүйлөө», *cibil cibil*

²³ **Zulfikar H.**, Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, Ankara, s, 105. 1995.

²⁴ **Zulfikar H.**, Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, Ankara, s, 12. 1995.

yun-, *dızır dızır yürü-*, *fakır fakır gül* «каткырып күлүү»-, *gümür gümür söyleş-* «күбүр күбүр сүйлөшүү»vb.

5. де- этиши менен экинчи даражадагы кош формалардын колдонулушуна байланыштуу үлгүлөрдүн жок экенин белгилеген.

6. Элес тууранды этиштер менен экинчи даражадагы кош формалар: *çarpını çarpını çarpın-*, *dıǵıl dıǵıl dıǵılda-*, *fosur fosur fosurda-*, *hopur hopur hopla-*, *ildir ildir ıldıra-* vb.

Мындан кийин келген «Туундулар» бөлүмүндө темага токтолушу жагынан берилген алгачкы маалыматта башкы формалардан куранды мүчөлөрдүн жалганышы менен уңгу атооч абалында туруп, этиштик тулкусун түзө алышы мүмкүн экени, мисалы, *hay'*дан *haykır-* «айкыр»: *vız'*дан *vınla-*: *mız'*дан *mızık-* формаларынын пайда болушу: башкы кош, же экинчи даражадагы жардамчы этиштерди жалгоо аркылуу жана булардын атооч абалынан этишке өтө алары, *dir dir et-* , *fir fir dön-* «пырпырап айлануу»; *gurul gurul et-* «курулдоо», ж.б. белгиленет. Темага байланыштуу куранды мүчөлөргө токтолгон соң, автор 107-бетте белгилегендей, башкы жана экинчи даражадагы формалар, же бул формалар менен байланыштуу түзүлүштөр, грамматикалык милдеттерине карай: «Башкы жана экинчи даражадагы формалардан түзүлгөн элес тууранды этиштер», «**Башкы жана экинчи даражадагы формалардан жасалган тууранды сөздөр**» болуп, эки негизги группага бөлүнүп изилденет.

Биринчи группада, же экинчи даражадагы формада болуп, тууранды этиш милдетин аткаргандар; этиш жасоочу мүчө жалганган тууранды этиштер, жардамчы этиштер менен

колдонулган формалар, башка этиштер менен этишке айланган формалар, атоочтук уңгуда болуп, этиш жасоочу мүчө менен жасалган тууранды этиштер кезеги менен каралган.

Экинчи топто болгон «**Тууранды атоочтордо**» болсо, атоочтук уңгудан, атоочту жасоочу мүчөлөр аркылуу жасалган тууранды сөздөр; башкы жана экинчи даражадагы формалардан жасалган этиштик негиздерге атооч куранды мүчөлөрү жалганып жасалгандар менен башкы формадагы этиш уңгуларынан атооч жасоочу этиштери менен жасалгандар, мүчөлөрдүн функциялары жана билдирген маанилери жагынан иштелет. Бул изилдөөлөрдүн учурунда башкы жана экинчи даражадагы формаларды кеңейткен мүчөлөр аркылуу бул кеңейтилген формаларга жалганган атооч жасоочу куранды мүчөлөрдүн ортосунда пайда болгон айырмалар назар бурдурбай койбойт.²⁵

Түрк тилинде **ат, төө, уй, кой, эчки, тоок, өрдөк, каз, көгүчкөн** ж.б. айбанаттарды чакырууда колдонулган *бижи бижи, биди биди, били били, пичи пичи* сыяктуу сөздөргө көңүлүн бурган. **Х.Эрен**²⁶, түрк тили боюнча жүргүзгөн изилдөөлөрүндө, өзгөчө этимологиялык тактоолордо тууранды сөздөрдүн маанисин чон экендигин белгилеп кеткен.

Түркиялык окумуштуу **В. Хатибоглунун**²⁷ «*İkilemeler*» деген эмгеги табыш тууранды сөздөргө учкай гана токтолуп, бул эмгекте «Кош табыш тууранды сөздөрдүн биринчи сөздүн алгачкы муунунда **а** (**э**) үндүүсү болсо экинчи сөздүн алгачкы муунунда **у** (**ү**) үндүүсү колдонуларын көрсөтөт. Мисал катары келтирилген сөздөрдүн

²⁵ **Zulfikar H.**, Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, Ankara, 1995.

²⁶ **Eren, H.**, *İkiz Kelimelerin Tarihi Hakkında*, DTCF Dergisi VII. C, 2. s 283-286. Ankara 1953.

²⁷ **Hatiboğlu, V.**, *İkilemeler*, TDK, Ankara, 1971.

арасында мындай табыш тууранды кош сөздөр төмөнкүлөр: *çat çut, fart furt, takur tukur, hatır hutur, efil üfül* ж.б.

«Дивану-лугат-ит-түрктөн» табыш туурандыларды чогулткан **К. Түркай**²⁸ бул сөздөрдү «**Табигый тууранды сөздөр**» жана «**Сүрөттөмө тууранды сөздөр**» деп эки топко бөлгөн. Бул эки топто орун алган сөздөр, мындан тышкары, жандуулар жана заттарга тиешелүү сөздөр деп кайрадан топторго ажыраткан. Мындан тышкары, жандуулар жана заттар да түрлөрүнө карай майда топторго классификацияланып, буларга байланыштуу мисалдар келтирилген.

Азыркы түрк тилинин грамматикасында тууранды сөздөр жөнүндө толук маалыматтар жокко эсе, учкай гана маалыматтар менен чектелген. Мисалы,

А.Ж. Эмре өзүнүн «**Yansımalar**» деген эмгегинде табыш тууранды сөздөрдүн тилдин пайда болушундагы ролуна токтолуп, ошондой эле автор табыш тууранды сөздөрдүн этиштин жасалыш жолдору жөнүндө дагы маалыматтар берет: Атоочтон **-le** аркылуу жасалган этиштер²⁹, атоочтон **-ra** аркылуу жасалган этиштер³⁰, атоочтон **-te, -de** мүчөлөрү аркылуу жасалган этиштер³¹ этиштен **-di** аркылуу жасалган атоочтор³². Мындан тышкары, “**Yansımalar**da **Yineleme**”³³ темасы менен жалпысынан кайталоолор жана кош сөздөр каралып, бул өзгөчөлүктү көрсөткөн табыш тууранды сөздөргө да орун берилген.

²⁸ **Türkay, K.**, *Kaşgarlı'nın Derlediği Yansıma Sözcükler*, Ömer Asım Aksoy Armağanı, Ankara, s. 241-257, 1978

²⁹ **Emre, A.C.**, *Türk Dilbilgisi*, TDK, İstanbul, s.123, 1945.

³⁰ **Emre, A.C.**, *Türk Dilbilgisi*, TDK, İstanbul, s. 130, 1945

³¹ **Emre, A.C.**, *Türk Dilbilgisi*, TDK, İstanbul, s. 135, 1945

³² **Emre, A.C.**, *Türk Dilbilgisi*, TDK, İstanbul, s. 199, 1945

³³ **Emre, A.C.**, *Türk Dilbilgisi*, TDK, İstanbul, s. 542, 1945

Белгилүү тилчи **М. Эргин**³⁴ өзүнүн түрк тилинин грамматикасына арналган эмгегинде табияттагы үндөрдү тууроо аркылуу пайда болгон сөздөрдө үн менен зат, сөз менен маанинин ортосунда логикалык байланыштын бар экенине көңүлдөрдү бурган. Бирок бул байланыштын, бул окшоштуктун толук болбой турганын да түшүндүрө кеткен. **М.Эргин** эмгегинин түрдүү бөлүмдөрүндө кезеги менен табыш тууранды сөздөргө токтолуп, мисалдар келтирген, мисалы: *-da*³⁵ (*horulda – корулда, fokurda - буркура*), *-kir*³⁶ (*sümkür - чүчкүр, tükür- түкүр*). Мындан тышкары, атооч жасаган *-ti* мүчөсүнүн *şarıltı* (шарылдоо) ж.б. мисалдардагы *-ti* мүчөсүнөн ажырашына токтолуп, табыш туурандыларга келген бул мүчөнү чаташтырбоо керек экенин белгилеген. Атоочтордон этиш жасаган *-r* мүчөсүнүн үлгүлөрүн берип жатып³⁷ табыш тууранды сөздөрдө «**Бул мүчө сөздүн курамына кирген үн (bağır-, anır-)**» - деп түшүндүргөн.

Илимпоз **Т. Бангыюглу**³⁸ тууранды сөздөр жасалышы жагынан сырдык сөздөргө абдан жакындыгын, алар да сырдык сөздөрдөй эле маанини туюндура албастыгын, болгону табыштарын туурап көрсөткөн затты же кыймыл- аракет маанисин билдирерин айтуу менен тууранды сөздөрдүн сөздүк казынаны байытуудагы маанисин, көркөмдүк кудрет-күчүн белгилеп көрсөтөт; тууранды сөздөрдү «**tasvir sesleri**» жана «**taklit sesleri**» деп эки чоң топко бөлөт. **Мээ, моо, бээ, жык-жык, гак-гак** сыяктуу түрдүү айбанат, куштардын үнүн туурап көрсөтүү, **дех! Оха! чүш! хошт! ких!** айбандарга үн салуу, **меме, мама, жижи, кака** сыяктуу кичинекей балдардын тилин туурап

³⁴ Ergin, M., *Türk Dilbilgisi*, İstanbul. 2000.

³⁵ Ergin, M., *Türk Dilbilgisi*, İstanbul, 2000. s. 182.

³⁶ Ergin, M., *Türk Dilbilgisi*, İstanbul, 2000. s. 183.

³⁷ Ergin, M., *Türk Dilbilgisi*, İstanbul, 2000. s. 183.

³⁸ Banguoğlu, T., *Ana Hatları ile Türk Grameri*, İstanbul, 1940 s.402-408.

көрсөткөн тууранды сөздөрдү **taklit sesleri** (табыш тууранды) сөздөрдүн ичинде караган. **Чат, пат, күт, чыт, жарт, так, тук** сыяктуу тыбыштарды «**tasvir sesleri**» деп караган бирок бул тыбыштар кыргыз тилиндеги элес тууранды сөздөргө лексика семантикалык жактан дал келбейт. Бул тыбыштар кыргыз тилинде табыш тууранды сөздөрдүн ичине кирүүчү бир топ катары берген.

Түрк тилинде, тил илими боюнча басылган китептер менен макалалардын көбү мезгил мезгили менен тууранды сөздөргө да токтолгон. Табыш туурандылар, же тилдин туулушу жана түзүлүшү тууралуу кеп козголгондо, же болбосо сөздү түзгөн үндөр менен аларга берилген ысымдардын арасында байланыштын бар же жок экендиги каралган. **Н.Үчок**³⁹ «**Kelime ve Kavram**» (Сөз жана түшүнүк) деген темада сөздү түзгөн үндөр менен ага берилген ысымдардын ортосунда байланыштын бар же жок экени боюнча кеп козголгондо табыш туурандыларга токтолгон. «**Табыш тууроо теориясы**» (**Ses taklidi teorisi**) деген темада тилдин келип чыгышы жана түзүлүшүнөн кеп козголгондо, табыш туурандылардын ролу аныкталган. Мындан тышкары, «**Lengüistik ve Lengüistikle İlgili Bilimler**» аттуу макаласында⁴⁰ да табыш тууранды сөздөр тууралуу эскерилген.

Эмгектеринде табыш тууранды сөздөргө орун берген башка тилчилерден **Башкан**⁴¹, **Байрав**⁴², **Аксан**⁴³ тил теорияларын, тикелей табыш тууранды сөздөрдү, же үн аркылуу ага берилген ысымдын ортосундагы байланыштын үстүндө иштеп жатып, темага кайрылышкан.

³⁹ **Üçok N.** *Genel Dilbilim*, TDK, Ankara, s. 37, 1947.

⁴⁰ **Üçok N.** *Lengüistik ve Lengüistikle İlgili Bilimler*, DTCF Dergisi II.c 2. s 313-325.

⁴¹ **Başkan, O.**, *Lengüistik Metodu*. s.64.

⁴² **Bayrav, S.**, *Yapısal Dilbilimi*. s. 59.

⁴³ **Aksan D.**, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK, I.c. 1977, II.c., 1980, III.c. 1982 Ankara

Ал эми казак иликтөөчүсү **А.Искаков**⁴⁴ өзүнүн «**Еликтеуиш сөздөр туралы**» аттуу макаласында тууранды сөздөрдүн спецификалык бөтөнчүлүгүн бөлүп көрсөтүп, аны өзүнчө сөз түркүмү катары карайт; маанилик өзгөчөлүгүнө карай аларды эки чоң топко (**табыш тууранды жана элес тууранды сөздөр**) бөлөт, ошондой эле тууранды сөздөрдүн башка сөз түркүмдөрү (**зат атооч, этиш жана айрыкча тактооч**) катары колдонуларын белгилеп көрсөтөт.

Ушуга эле үндөш ойду тууранды сөздөрдүн иликтенишине бараандуу салым кошкон якут тилчиси **Л.Н.Харитонов**⁴⁵ да «**Азыркы якут тили**» аттуу китебинде айтат. Тактап айтканда, ал тууранды сөздөрдү өзүнчө сөз түркүмү катары кароо менен, аларды элес тууранды жана табыш тууранды деп экиге бөлүп көрсөткөн, муну менен катар элес тууранды сөздөрдүн төмөнкүдөй бөтөнчөлүктөрүн белгилеген:

1. жалпы көрүнүштү жана сезимди билдирет:

2. башка сөздөргө тиешелүү болбогон өзгөчө тышкы формага ээ;

3. морфологиялык жактан өзгөрбөй турган сөздөргө кирет ж.б.

Кыргыз тил илимине келе турган болсок, тууранды сөздөр жөнүндөгү маалыматтар өткөн кылымдын 40-жылдарынан баштап окуу китептеринде, айрым макалаларда бериле баштаганын көрөбүз. Мисалы, академик **И. А. Батманов**⁴⁶ тууранды сөздөрдү сырдык сөздөрдүн бир бөлүгү катары көрсөтсө, изилдөөчү **Ч.Бактыбаев**⁴⁷ тууранды сөздөрдүн структурасына токтолуп, аларды курама жана

⁴⁴ **Искаков, А.И.**, Еликтеуиш сөздөр туралы. журн. Халык Мугалими, No: 6, 1948.

⁴⁵ **Харитонов Л.Н.** Неизменяемые слова в якутском языке. Якутск, 1943.

⁴⁶ **И. А. Батманов.** Грамматика кыргызского языка, Фрунзе, 1940

⁴⁷ **Ч. Бактыбаев** Тууранды сөздөр жана анын кайсы бир бөтөнчөлүктөрү. Окутуучуларга жардам, 1940.,18-29-35-б.

улама тууранды сөздөр деп экиге бөлүп караган. Ал эми изилдөөчү **К.Бакеев**⁴⁸ да өз эмгектеринде, негизинен, тууранды сөздөр боюнча мурда айтылган пикирлерди кайталаса да, аларды (**тууранды сөздөрдү**) кептин көз каранды эмес бир бөлүгү катары кароо керектигин эскертип, аздыр- көптүр жаңылык киргизген. Белгилүү адабиятчы **Б. Керимжанова**⁴⁹ да өз мезгилинде тил маселелерине да кайрылып, сырдык жана тууранды сөздөрдүн грамматикалык бөтөнчөлүктөрүн териштирүү менен, аталган эки кубулушту тең өзүнчө сөз түркүмдөрү катары иликтөө зарылчылыгын баса көрсөткөн.

С. Иманалиев жана айрым окумуштуулар Керимжанованын пикирине каршы тууранды сөздөрдү сырдык сөздөрдүн составына кошууга болбойт деген туура пикирлерди беришет⁵⁰. С. Иманалиевдин жеке пикири боюнча да, тууранды жана сырдык сөздөрдү өз ара бириктирип, бир сөз түркүмү катарында кароо жаңылыш жана туура эмес, себеби алардын ар бири бири-бирине таптакыр окшобогон жеке өзүлөрүнө гана таандык төмөнкүдөй кээ бир олуттуу айырмачылыктарга ээ.

1. Абалы булар өзүлөрүнүн түзүлүшү (чыгышы) жагынан бири-биринен айырмаланат⁵¹.

Эгерде сырдык сөздөр адамдардын ички дүйнөсүн (ички-ой сезимин, маанайын, мамилесин) билдирүү максатында келип чыкса, ал

⁴⁸ **Бакеев К.** Грамматика киргизского языка, част I Фонетика и морфология для семилетних и средних школ, Фрунзе, 1948.

⁴⁹ **Керимжанова Б.** «Кыргыз тилиндеги сырдык жана тууранды сөздөрдүн грамматикалык өзгөчөлүгү» №6, 7, 1940.

⁵⁰ **Л.В. Щерба.** О частях речи в русском языке. Сб. «Русская речь» Ленинград, 1928, 9-бет. Проф. Б.М. Юнусалиев. Кыргыз тилин окутуунун кээ бир маселелери жөнүндө. «Мугалимдерге жардам» журналы №6, Фрунзе, 1951, 21-бет.

Сарыбаев Ш.Ш.. Подражательные слова и их отношение к междометию. Известия Ан Каз. ССР, серия филология и искусствоведения, №135, выпуск 1-2. Алма-Ата, 1954, 50-бет.

⁵¹ **Проф. Юнусалиев Б.М.** Кыргыз тилин окутуунун кээ бир маселелери жөнүндө. «Мугалимдерге жардам» журналы №6, Фрунзе, 1951, 21-бет.

эми тууранды сөздөр болсо сырткы дүйнөдөгү заттардын, нерселердин кыймылын, көрүнүшүн, көлөмүн жана чыгарган дабышын (үнүн) окшоштуруп тууроодон, элестетүүдөн (бирок так өзүндөй, болжолдуу гана түрдө) пайда болгон.

Демек речибиздеги тууранды сөздөр сырдык сөздөр сыяктуу адамдардын объективдүү дүйнөгө карата болгон ар түрдүү ички ой-сезимин, эрктик мамилесин билдирбестен, ошол объективдүү дүйнөдөгү заттардын, нерселердин, кубулуштардын көрүнүшү, көлөмү, кыймыл-аракети жана алардын табигый түрдө чыгаргантабышы жөнүндөгү ар түркүн туурандыларды (подражаниени) образдуу элестөөлөрдү (представлениени) билдирет.

2.Сырдык сөздөрдүн өзүнө тиешелүү сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөсү жок болгондуктан, уңгу формада турган сырдык сөздөрдөн туунду формадагы сырдык сөздөр пайда болбойт.

Ал эми тууранды сөздөрдүн өзүнө тиешелүү мүчөсү бар.⁵² Ошондуктан уңгу туурандыларга мүчө улануу менен, туунду формадагы айрым туурандыларды пайда кылат. Мисалы: **балп-балп, томп-томп, бөлп-бөлп, салп-салп, селп-селп, шалп-шалп, шелп-шелп** сыяктуу уңгу формасында турган туурандыларга «**аң-ең-оң-өң**» деген мүчө улануу менен, андан: **Балпаң-балпаң, томпоң-томпоң, бөлпөң-бөлпөң салпаң-салпаң, селпең-селпең, шалпаң-шалпаң, шелпең-шелпең** сыяктуу туунду формадагы тууранды сөздөрдүн пайда болгондугун көрөбүз. Мындай көрүнүш сырдык сөздөрдөн байкалбайт.

⁵² Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке. Фрунзе, 1957, 44-бет.

- «Да» мүчөсүнүн жардамы менен айрым гана сырдык сөздөр этиш сөздөргө өтүп колдонулса, ал эми тууранды сөздөрдүн дээрлик бардыгы этиш сөздөргө өтүп колдонула берет.

3. Кайталануу жолу аркылуу айтылып жаткан сырдык сөздүн баштапкы мааниси өзгөрүп, экинчи бир жаңы мааниге өтпөстөн, анын мурунку мааниси бир аз күчөйт.

Ал эми тууранды сөздөрдүн кайталануу формасы сөз жасоо мүмкүнчүлүгүнө ээ. Тактап айтканда, тууранды сөздөрдөгү кайталануу форма жандуу же жансыз нерселер тарабынан чыккан табыштын, көрүнүштүн, кыймыл-аракеттин бир жолу эмес, бир нече ирет болгондугун билдирүү маанисинде колдонулат да, баштапкы маанисине караганда, башка мааниде турат. Мисалы салыштырып айтып көрүнүз: **Дүп этти. Дүп-дүп этти. Шыңгыр этти. Шыңгыр-шыңгыр этти. Делдең этти. Делдең-делдең этти. Жарк этти. Жарк-жарк этти.** (оозеки речтен) ж.б.

4. Тууранды жана сырдык сөздөр өзүлөрүнүн өнүгүү (жаңыдан пайда болуу) мүнөзү жагынан да бири-биринен айырмаланат.

Сырдык сөздөр башка сөз түркүмдөрдүн (ургундай зат атооч жана этиш сөздөрдүн) жана сырттан кабыл алынган сөздөрдүн эсебинен тынымсыз толукталып турат, ал эми мындай өзгөчөлүк тууранды сөздөрдөн таптакыр байкалбайт. Башкача айтканда, тууранды сөздөр башка сөз түркүмдөрүндөгү жана сырттан кабыл алынган сөздөрдүн эсебинен толукталуу, баюу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес⁵³.

5.Сырдык сөздөр тууранды сөздөрдөн айырмаланып, анын составында: **Парвардигер! Омуюн! Алло акбар! Иншалла!**

⁵³ Сарыбаев. Ш.Ш. Междометие в казахском языке. Алма-Ата. 1959, 55-бет.

Падчагар! Сьяктуу колдонуудан чыгып, архаизмге айланып бараткандары да бар.

6. Сырдык сөздөр ошол эле катышып жаткан сүйлөмдүн тутумундагы сөздөр менен синтаксистик жактан байланыш түзбөстөн, алардан обочолонуп бөлүнүп туруу аркылуу, ал айтылып жаткан сүйлөмдүн бүткүл тулкусуна экспрессивдүүлүктү, эмоционалдуулукту киргизет да, анын жалпы мазмуну менен ажырагыс бирдикти түзөт.

Синтаксистик жактан болгон сырдык сөздөрдөгү мындай бөтөчөлүк тууранды сөздөргө, негизинен таандык эмес.

7.Сырдык сөздөр башка сөздөрдүн коштоосуз өз алдынча туруп, сырдык сөз – сүйлөм болуп түшө берет. Ал эми тууранды сөздөр болсо жеке өз алдынча турганда сүйлөмдүк касиетке ээ боло албайт. Бардык орундарда аларды этиш сөздөр жандап жүрөт.

Сырдык сөздөр сүйлөм тизмегинде турганда негизги (реалдуу) этиш сөздөр менен тикеден-тике байланышта туруп, алар менен синтаксистик бирдикти түзөт.

Тууранды сөздөр көпчүлүк учурда «эт» деген жардамчы этиш сөз менен ажырагыс байланышта келе берет. Мисалы: Чыңк этти. Тарс этти. Күрс этти. ж.б.

Сырдык сөздөр синтаксистик жактан жардамчы этиш сөз “эт” менен эч качан байланышта келбейт.

8.Сырдык сөздөр заттык жана этиштик мааниге өтүп ээнин, баяндоочтун, аныктоочтун, толуктоочтун, орун, мезгил, себеп, максат, сан-өлчөм, сын- сыпат бышыктоочтун милдетин аткарат.

Сырдык сөздөрдөн айырмаланып, тууранды сөздөр бышыктоочтун түрлөрүнүн ичинен көбүнчө сүйлөмдүн сын-сыпат бышыктоочу болуп түшөт.

Бирок, мындан тууранды сөздөр сүйлөмдө сын-сыпат бышыктооч гана болуп түшөт экен деген тескери түшүнүк келип чыгууга тийиш эмес. Алар калган баш жана айкындооч мүчөлөрдүн милдетин да аткара алат.

9. Көпчүлүк учурда сырдык сөздөрдүн берип турган маанилери анын өзүнөн мурун, же кийин келген сүйлөмдөр аркылуу баяндалат. Себеби сырдык сөздөр адамдардын окуяга, затка, нерсеге карата болгон ички ой-сезими, эрктик мамилеси жөнүндө, бүтүн бир жалпыланган түшүнүктү билдирип турат. Тууранды сөздөр болсо буга эч кандай муктаж эмес, анткени алар тышкы дүйнөдөгү ар кандай конкреттүү заттардын, нерселердин көрүнүшү, кыймыл-аракети, көлөмү жана алардын чыгарган ар түркүн табышы жөнүндө айрым алынган түшүнүктөрдү билдирип турат.

10. Сырдык сөздөр өзүнөн мурун, же өзүнөн кийин айтылып жаткан сүйлөмдүн эмоционалдык эквиваленти болуп түшөт, мындай өзгөчөлүк тууранды сөздөргө таандык эмес.

11. Сырдык сөздөр өз ара бири-бири менен жана кээ бир этиш же атооч сөздөр менен ажырагыс айкалыша келет да, туруктуу сөз айкалыштарды пайда кылат (Кокуй катыгүн! Баса десең! Олда байкушай! Олда дүйнө ай! ж.б.) Тууранды сөздөр бул сыяктуу функцияга ээ эмес.

12. Сырдык сөздөрдүн көпчүлүгү көп маанилүүлүк касиетке ээ. Ал эми тууранды сөздөрдө көп маанилүүлүк өзгөчөлүк жок.

Демек, сырдык жана тууранды сөздөр бири-бирине окшошпогон экөө эки башка сөз түркүм.

Сырдык сөздөр менен тууранды сөздөрдү бири-биринен айырмалап бөлүп турган негизги белгилер менен бирге, алардын

экөөнө тең тиешелүү сырткы жагынан кебетелеш келген кээ бир формалдуу (негизги эмес) белгилер да бар.

Ала төмөнкүлөр: а. Экөөнүн тең айтылышында экспрессивдүүлүк орун алат. б. Сырдык сөздөр да, тууранды сөздөр да атоо, же белгилөө функциясына ээ эмес, билдирүү функциясына ээ. в. Алар билдирилип жаткан ички сезимдин, эрктик мамиленин, көрүнүштүн, көлөмдүн, кыймыл-аракеттин, үндүн (табыштын) аты болбостон, аларды билдирүүчү өзгөчө бир речтик белги.⁵⁴

Бирок, бул сыяктуу формалдуу (негизги эмес) белгилерге таянып, аларды өз ара бириктирип, бир сөз түркүм катарында кароо, сөзсүз, барып турган жаңылыштык болот.

Өткөн кылымдын 50-жылдарынан баштап тууранды сөздөргө өзгөчө көңүл бурулуп, ал атайын иликтөөнүн бутагына айланган жана алар жөнүндө окуу китептеринде кеңири маалыматтар бериле баштаган. Алсак, окумуштуу

С. Кудайбергенов бул теманы олуттуу изилдөөгө алып, кандидаттык иш жазып, тууранды сөздөрдү салыштырма-тектештирме ык-амалдын негизинде териштирип, алардын этимологиясы, түзүлүшү, мааниси өңдүү маселелер боюнча жаңылыктарды киргизген. Ал кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр менен монгол тилиндеги тууранды сөздөрдү салыштырган.

С. Кудайбергеновдун кыргыз тилиндеги тууранды сөздөргө кеңири токтолуп, ар тараптуу иликтөө жүргүзгөн эмгеги **«Подражательные слова в кыргызском языке (Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр)»** китеби болуп саналат. Окумуштуу үч бөлүмдөн турган бул эмгегинин биринчи бөлүмүндө **тууранды сөздөрдүн лексикалык жана**

⁵⁴ Проф Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II, фонетика и морфология, ч. 1, М., 1952, 235-бет.

фонетикалык өзгөчөлүктөрүн кароо менен алардын маанисине, түзүлүшүнө, фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө, семантикалык жана фонетикалык жактан классификацияланышына токтолгон. Ушул эле бөлүмдө тууранды сөздөрдүн маанисине карай табыш жана элес тууранды болуп экиге бөлүнөрүн жана алардын айбанаттардын, куштардын, курт-кумурскалардын, адамдардын чыгарган үндөрүн, жансыз нерселерден чыккан үндөрдү, көз ирмемде болуп өткөн кыймыл-аракетти билдиришине карата семантикалык топторго ээ болорун айткан. Тууранды сөздөрдүн сөз өзгөртүү жана сөз жасоо системасына арналган экинчи бөлүмүндө тууранды сөздөрдөн түзүлгөн зат атооч, сын атооч, этиштерге иликтөө жүргүзгөн. Окумуштуу үчүнчү бөлүмүндө тууранды сөздөрдүн синтаксистик милдеттерин изилдеп, бул сөздөрдүн сүйлөм ичинде ээлик, баяндоочтук, толуктоочтук, бышыктоочтук жана аныктоочтук милдеттерди аткараарын аныктаган. Бул үч бөлүмдөн бөлөк китебинин аягында көп колдонулган элестүү жана табыш тууранды сөздөрдүн тизмесин берген⁵⁵ жана кийинки эмгектеринде аталган маселелерди дагы тереңдетип иштеген⁵⁶. Ал эми белгилүү түрколог, академик **Б. Юнусалиев**⁵⁷ өзүнүн «**Киргизская лексикология**» аттуу фундаменталдуу илимий монографиясынын бир бөлүгүн атайы тууранды сөздөргө арнап, алардын семантикалык жана фонетикалык, морфологиялык бөтөнчөлүгү, пайда болушу боюнча өзүнүн омоктуу ойлорун айткан. Ал кыргыз тилинин классификациясынын үстүндө иштеп тууранды сөздөрдүн сырдык сөздөрдөн айырмачылыгын белгилеп, аны төмөндөгүдөй бөлүштүргөн:

⁵⁵ **Кудайбергенов С.** Подражательные слова в кыргызском языке, Фрунзе, 1957, 85-107 с.

⁵⁶ **Кудайбергенов С.** Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1980, 453-461-б.

⁵⁷ **Юнусалиев Б.** Киргизская лексикология. Фрунзе, 1959. стр. 152.

1. Тууранды сөздөрдүн спецификалык мааниси бар.

2. Морфологиялык жактан бөтөнчө өзүнчө мүчөлөрүнүн болушу жана алардын саны боюнча айырмаланышы.

3. Тууранды сөздөрдүн пайда болушу.

Кийинчерээк жарык көргөн окуу китептеринде тууранды сөздөр боюнча маалыматтар толукталып, такталып берилгендигин⁵⁸, алардын стилдик кызматына да көңүл бурулгандыгын⁵⁹ көрөбүз.

Тууранды сөздөр тууралуу жазылган изилдөөлөрдү карап чыккандан кийин бул тема үстүндө жазылган эмгектерден **Н.И. Ашмарин, А.Н. Кононов, В. Вангин, Ж. Деннин, Г.Ж. Рамстедтин, Н.К. Дмитриевдин, Осман Недин Тунанын, Х. Ерендин, А. И. Искаковдун, С. Кудайбергеновун, Б. Юнусалиевдин, Р. Кунгуровдун, М. Худайкулиевдин, В.Ш. Катембаеванын, С.М. Джафарованын, Хамза Зулфикарын, А.М. Щербактын** жана башка түркологдордун эмгектери эң маанилүү эмгектерден болуп саналат. 1950-жылдары бул теманын үстүндө жазылган эмгектер дагы да активдештирилип, кызуу жүргөн. Жогоруда аты аталган окумуштуулардын монографияларында жана макалаларында тууранды сөздөрдүн ар түрдүүлүгү, жандуулугу жана табыш, элес түрүндөгү жасалышы тууралуу көңүл буруучу көрүнүштөр жолугат.

Жогоруда айтылгандардан мындай жыйынтыкка келсе болот;

1)Түрк тилдеринде тууранды сөздөрдүн изилдениши, абалы, негизинен, бирдей болсо да, өз ара айырмаланбай койбойт. Айталы, кыргыз тилинде ал теориялык жактан өз алдынча жана ар тараптуу

⁵⁸ Абдувалиев.И, Садыков Т., Азыркы кыргыз тили (морфология). Бишкек,1997. 258-265-б

⁵⁹ Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы, II китеп. Бишкек, 2000. 198-б

иликтенсе, түрк тилинде көбүнчө алардын практикада колдонулушуна көңүл бурулган, өз алдынча терең иликтене элек.

2) Бир тил илиминде мисалы: кыргыз тил илиминде тууранды сөздөр боюнча козголгон маселелер экинчи бир тил илиминде мисалы: түрк тилинде алигиче козголо элек экендигин көрүүгө болот.

3) Жалпы эле түркологияда тууранды сөздөрдүн стилдик кызматы бүгүнкү күнгө чейин атайын иликтөөнүн объектиси боло элек, андыктан мындан ары изилдөө багытынын ушул жагына баруу зарыл.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ(Kaynaklar)

- 1. Zülfikar H.,** Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, - Ankara, 1995.
- 2. Tuna O.N. ,** Türkçede Tekrarlar. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fak. TDDE – İstanbul, 1949, cilt III, № 3-4, s.429-447; 1950. cilt IV, № 1-2 s. 35-82.
- 3. Lewandovski, Th.,** Linguistisches Wörterbuch, Heidelberg, 1.c 1973, II.c 1976.
- 4. Marchand, H.,** Die Bildung der Lautsymbolischen Wörter im Türkischen, Oriens, 6-1. Leiden, 50-62. s, 1953.
- 5. Marchand H.** Phonetic symbolism in English Wordformation // Indogerm. Forschungen. 1956. B.64. S.147
- 6. Marouzeau, J.,** Lexique de la Terminologie Linguistique, Paris, 1949.
(Çevirisi: Dilbilim Terimleri Sözlüğü TDK. - Ankara, 1949).
- 7. Martinet, A.,** İşlevsel genel Dilbilim(Çeviren :Berke Vardar) , İstanbul, 1998

- 8.Morin, Y. Ch.,** The Phonology of the Echo-Words in French, Language Journal of the Linguistic Society of America, cilt. 48. c.№: 1, 1968 s. 97-108.
- 9.Hatiboğlu, V.,** İkilemeler, TDK., - Ankara, 1971.
- 10.Householder, F.W.,** Azerbaijani Onomatopes, Amerikan Studies in Altaic Linguistics (N.Pope) 13. c. İndiana University, 1962.
- 11.Hockett, C.F.,** A Course in Modern Linguistics, New York. 1958.
- 12.Jespersen, O.,** Language. - London, 1954.
- 13.Ergin, M.,** Türk Dilbilgisi, - İstanbul. 2000.
- 14.Eren, H.,** İkiz Kelimelerin Tarihi Hakkında, DTCTF Dergisi cilt. VII. 2. S. - Ankara, 1949. s. 283-286. Onomatope'lere Ait Notlar, TM, X.c. 1953.
- 15.Çağatay, S.,** Uygurca Hendiadyoinler, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, DTCTF yayını, - Ankara, 1978, s. 29-66.
- 16.Caferova, S.,** Muasır Türk Dillerinde Teğlidi Sözlerin Leksik ve Semantik
- 17.Caferova, S.,**Hüsusiyetleri, Dil ve Edebiyat, 2. S, - Baku, 1975.
- 18.Caferova, S.,**Muasır Türk Dillerinde Teğlidi Sözlerin Fonetik Hüsusiyetleri, Dil ve Edebiyat, 6. S, - Baku, 1975.
- 19.Banguoğlu, T.,** Ana Hatları ile Türk Grameri. - İstanbul, 1941.
- 20.Başkan, Ö.,** İnsan Dilinin Doğuşu, TDAY - Belleten, - Ankara, 1968.
- 21.Худайкулиев М.** Подражательные слова в туркменском языке. - Ашхабат, 1962.
- 22.Хусаинов К.Ш.** Звукоизобразительность в казакском языке. Алма-Ата, 1988. стр. 20-27.
- 23.Щербак А.М.** О морфологическом составе образных глаголов типа бакыр, чакыр, хайкыр. «Советская тюркология» №3, 1971, стр. 8-12

- 24.Щербак А.М.** Сравнительная фонетика тюркских языков, Ленинград, 1970.
- 25.Юдахин К.К.** Кыргызча-орусча сөздүк. – Москва, 1965.
- 26.Юнусалиев Б. М.** Киргизская лексикология. - Москва,1959. с.156.
- 27.Севортян Е. В.** Этимологический словарь тюркских языков, - Москва, 1974.
- 28.Сарыбаев Ш.Ш.** Подражательные слова и их отношение к междометиям, Изв. АН Казахской ССР №135, Сер. Филологии и искусствоведения, вып. 1-2, 1954.
- 29.Сарыбаев Ш.Ш. Еликтеуш сөздер.** – Алматы, стр. 7-б. 1970.
- 30.Кунгуров Р.,** Изобразительные слова в казакском языке. - Алма-Ата,1965.
- 31.Кудайбергенов С.** Подражательные слова в кыргызском языке. - Фрунзе, 957
- 32.Ашмарин Н.И.** Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке. - Казань, 1918.;
- 33.Ашмарин Н.И.** Подражание в языках Среднего Поволжья. Изв. Азербайджанского университета. Общ. науки. - Баку. II–III, IV-V, 1925.
- 34.Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого языка. – Москва, 1956,стр. 363-372.
- 35.Дмитриев Н.К.** Beiträge zur osmanischen Mimologie, WZKM, XXXIV, 1-2, 3-4, 1927. Skizze der südtürkischen Mimologie, WZKM, XXXVI, 1-2,1929.

